

**ВЧЕННЯ ЄВГЕНА ЕРЛІХА
ПРО ЖИВЕ ПРАВО: ВИТРЕБУВАНІСТЬ
СЬОГОДЕННЯМ
EUGEN EHRLICH'S DOCTRINE
ON LIVING LAW: DEMAND TODAY**

***ЄВГЕН ЕРЛІХ – ТВОРЕЦЬ «ШКОЛИ ВІЛЬНОГО ПРАВА»
ТА БАГАТОЛІТНІЙ КУРАТОР АВТОРСЬКИХ СЕМІНАРІВ
«ЖИВОГО ПРАВА» У ЧЕРНІВЕЦЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
1900–1921 РР.***

***EUGEN EHRLICH WAS THE FOUNDER
OF THE “SCHOOL OF FREE LAW” AND A LONG-TIME
CURATOR OF THE “LIVING LAW” AUTHOR’S SEMINARS
AT THE UNIVERSITY OF CHERNIVTSI IN 1900–1921***

УДК 34.01-027

DOI <https://doi.org/10.32782/ehrlichjournal-2020-4.02>

ТЕТЯНА ГРЕКУЛ-КОВАЛИК
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри людських прав
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича, Україна
t.hrekul-kovalik@chnu.edu.ua*

На юридичному факультеті Чернівецького університету в австрійський період його історії працював цілий ряд відомих учених-юристів, які зробили вагомий внесок у розвиток європейської та світової юридичної науки, започаткували свої наукові школи. Багато з них заклали фундамент, на якому будується теоретико-правова аргументація наукових досліджень в Україні й сьогодні. Дослідження їх наукової спадщини має як пізнавальне, так і практичне значення з точки зору збереження наукових традицій факультету.

Особливе місце серед них належить Євгену Ерліху – засновнику сучасної соціології права. Майже чверть століття тривав чернівецький період його науково-педагогічної діяльності. Народився він 14 вересня 1862 р. у Чернівцях. Вищу освіту здобув у Віденському університеті, де й отримав звання доктора права у 1886 р. Наслідуючи батька відомого юриста, С. Ерліха, почав займатися адвокатською практикою у Відні. Однак головним його покликанням стала наукова діяльність. Сферою наукових пошуків Є. Ерліха було вивчення проблем загальної теорії права і римського права [13, с. 313].

У 1893 р. в Берліні вийшла праця «Мовчазне волевиявлення», на підставі чого у серпні 1894 р. науковець отримав звання приват-доцента. У листопаді 1896 р. Є. Ерліху присвоєно звання екстраординарного професора, а у 1900 р. після виходу в 1899 р. монографії «Примусове і непримусове право в цивільному кодексі Німецької імперії» він отримав звання ординарного професора римського права [14, с. 21].

З 1900 р. розпочалася науково-педагогічна кар'єра Є. Ерліха в Чернівецькому університеті. У 1901–1902 навчальному році Є. Ерліх обирався деканом факультету, а в 1906 р. – ректором університету [15, с. 3].

Після приєднання Буковини до королівської Румунії декретом короля Фердинанда I від 12 вересня 1919 р. Чернівецький німецькомовний університет було реорганізовано в румунський [16, с. 74]. Це негативно відобразилося на професорсько-викладацькому складі факультету, оскільки абсолютна більшість його була австрійцями. Серед тих, хто припинив свою діяльність, був і Є. Ерліх, якому рада юридичного факультету 22 жовтня 1921 р. остаточно відмовила в зарахуванні на професорську посаду через небажання кандидата викладати навчальні дисципліни румунською мовою. Такий перебіг подій спричинив навіть сутички між єврейськими та румунськими студентами, перші з яких гостро засуджували дії адміністрації університету [56]. Так завершилася педагогічна діяльність визнаного ученого-юриста на Буковині. Наприкінці 1921 р. він переїхав до Бухареста. Помер Є. Ерліх у Відні 2 травня 1922 р.

На правничому факультеті Є. Ерліх організував «семинар живого права» [5]. Нелегким видався шлях до здійснення цієї мрії. Ще в 1903 р. у Відні після свого виступу перед спілкою юристів з програмою «Вільна правова наука» Є. Ерліх звернувся до австрійського міністерства освіти з проханням дозволити проведення семінарів з «живого права» [10, с. 6]. Однак лише у 1909 р. професор отримав можливість зробити це, незважаючи на скромний гонорар, – 400 крон. Перша згадка про проведення такого семінару датується 10 жовтня 1909 р. У чернівецькій газеті була вміщена стаття про те, що професор Ерліх у співробітництві з професором Коглером провів «семинар живого права». Сам термін «живе право» (*lebendes Recht*) був уведений Є. Ерліхом у науковий обіг пізніше – у 1911 р. Перший семінар призначався, однак, не для студентів факультету, а для юристів, які мали вищу освіту. На нього були запрошені передовсім місцеві судді, адвокати, нотаріуси, держслужбовці.

Є. Ерліх одним із перших юристів почав проводити дослідження, близькі до сучасних конкретно-соціологічних. Найбільш показовими для його манери викладання були наукові екскурсії. Збереглися дані про екскурсію на цукровий завод, проведену разом із соціально-науковою академічною спілкою [10, с. 88]. На підприємстві професор зібрав матеріал про його відділення, функції кожного працівника, про права та обов'язки працюючих. Однак головна мета екскурсії полягала у з'ясуванні юридичної природи підприємства, адже його робота була нерозривно пов'язана з простими юридичними фактами: договорами, дорученнями, виплатою зарплати й ін.

На основі зібраного матеріалу Є. Ерліх намагався дати «нове» теоретичне обґрунтування існуючого (австрійського) права як суспільного явища, що вийшло за рамки держави. Учений розглядав право одразу в кількох аспектах. На його думку, існують три автономні, але не закриті один від одного правопорядки: право держави, право юристів та право спілок (живе право), яке складається з юридичних фактів. Не ігноруючи і не відкидаючи два перші, найбільшої ваги Є. Ерліх надав останньому. Так, він стверджував, що правом є норми, які складаються в суспільстві самі по собі і впливають із безпосереднього спостереження життя, торгівлі, звичаїв, із організаційних та установчих положень різноманітних союзів, які визнані законом, а також тих, які закон ігнорує і навіть заперечує [12, с. 41]. Професор вважав поняття права, яке створюється в судовій практиці та в діяльності інших органів, що використовують право, вузьким, тому що життя і поведінку людей спрямовують не вони, а звичаї суспільного життя.

Правовим звичаям Є. Ерліх приділяв особливу увагу. Не дивно, що навіть інавгураційна ректорська промова Є. Ерліха (2 грудня 1906 р.) мала назву «Факти звичаєвого права» [7, с. 3]. Перший український переклад цієї промови був опублікований у Віснику Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича в 2006 р. за науковою редакцією М. В. Никифорака [8]. Це було ґрунтовне дослідження, яке засвідчило обізнаність автора з більшістю виданих на той час у різних країнах світу публікацій з проблем звичаєвого права. Він виразно бачив користь соціальних досліджень для вивчення цього юридичного явища і, зрозуміло, намагався розробити їх методіку. За словами автора, це була справа, якій він присвятив своє життя.

Цікавим є те, що С. Дністрянський (1870–1935 рр.), який у 1898–1918 рр. працював у Львівському університеті, дещо швидше дав наукове обґрунтування соціологічного методу в юриспруденції у дослідженні «Звичаєве право та соціальні зв'язки», опублікованого 1902 р. та у праці «Про витоки звичаєвого права» (1904 р.) [2, с. 116]. Однак концепції обох світил юридичної науки розвивалися самостійно та незалежно одна від одної.

У названій праці Є. Ерліха особливе місце займала група людей (сім'я, родина, рід, громада тощо) як перший фактор суспільного життя. Так, науковець зазначав, що «не було б ніякого права, не було б також і жодного звичаєвого права, якби не було людей, які розмірковували б над ним». Провідним стрижнем групи автор вважав суспільні почуття, які пов'язують одну людину з іншою. Це почуття згуртованості, відчуття безпеки. «Тому аж ніяк не правові норми, а одвічні суспільні почуття людини дали людству його найстарішу конституцію. Устрій, який ґрунтується на ній, можна, мабуть, назвати ... лише звичаєм». Подалі Є. Ерліх намагався відобразити процес переходу звичаю у право. Він стверджував, що думка про право зароджується лише після об'єднання групи людей у вищі одиниці, родів у племена, а племен у родову державу. І як тільки звичай загалом починає сприйматися як базис основного закону племені й держави, він стає правом. Для того, щоб звичай став легальним і обов'язковим для виконання, Є. Ерліх виділив наступні умови: а) його необхідно дотримуватися так довго, щоб пам'ять людей не могла пригадати випадків, які йому суперечать; б) звичай мусить продовжуватися (не перериватися) і використовуватися в мирних цілях, він мусить бути раціональним, надійним, обов'язковим; в) не можна, щоб звичай суперечили один одному.

Зрештою, для найбільш повної аргументації і підтвердження думки щодо впливу звичаїв та широкого використання звичаєвого права професор зазначив, що з безмірної кількості суспільних відносин тільки деякі, у порядку винятку, привертають до себе увагу судів чи інших органів. «Адже ж наше життя проходить не в різного роду установах. Є мільйони людей, які вступають у безліч правових відносин і які є такими щасливими від того, що їм ніколи не доводиться звертатися в якусь інстанцію», – стверджував Є. Ерліх [8, с. 7].

Державу Є. Ерліх розумів, як щось нав'язане суспільству ззовні, як те, що живе якимось незалежним від суспільства життям і вороже йому. Звідси – природне прагнення будь-яким чином применшити її функцію у законотворчості. Є. Ерліх при цьому чітко не визначив критерій, який би розмежував норму позитивного права від звичаю чи іншої соціальної норми і таким чином прийшов до висновку про їхню взаємозамінність. Згодом замість того, щоб показати взаємозумовленість та взаємовплив звичаїв і норм позитивного права, вчений перетворив звичай у джерело позитивного права. І, нарешті, він зовсім залишив поза увагою принципово важливий момент, що позитивне право у ряді випадків безпосередньо пов'язане з формою державного устрою і суттєво перетворюється при зміні останнього, а не внаслідок впливу звичаїв. Адже якщо позитивне право мало б своїм джерелом звичай, то воно упродовж віків залишалося б незмінним, незалежно від зміни державних форм.

Загалом інавгураційна ректорська промова Є. Ерліха стала важливою проміжною віхою у формуванні його концепції соціології права.

Початок Світової війни у 1914 р. зруйнував грандіозний ерліхівський план щодо Буковини – провести опитування під назвою «Живе право буковинського народу» за спеціально підготовленою анкетною. Опублікувавши лише невелику частину своїх спостережень, Є. Ерліх припинив дослідницьку роботу в Чернівцях, але його ідеї завоювали визнання багатьох прихильників і послідовників у цілому світі.

Головним науковим досягненням Є. Ерліха стала монографія «Основи соціології права», опублікована у 1913 р. Ця подія справедливо вважається поштовхом до виокремлення соціології права як окремої науки.

У цій праці автор визначив метою соціології права вивчення «живого права народу», джерелом якого є не законодавець, а суспільство. Джерелом пізнання права є передовсім безпосереднє спостереження життя, вчинків, звичаїв і документів конкретного здійснення права. Найважливіше джерело вивчення права Є. Ерліх вбачав у правовому «документальному» дослідженні. Однак під терміном правовий «документ» він розумів найрізноманітніші явища: судові рішення, документи ділового життя, різного роду договори і т.д. Автор стверджував про недооцінку юридичною догмою значення безпосереднього спостереження «життя права» і вважав, що юрист повинен спостерігати і зважувати поведінку людей.

Поряд із розробкою теоретико-методологічних проблем соціології права Є. Ерліх займався і соціологічним аналізом судової практики вищих інстанцій, а також договорів. Він вважав, що судді у своїх рішеннях мають орієнтуватися не на писане законодавство, а на «живе право», яке бере свій початок у самому суспільстві. Є. Ерліх вивів соціологію права з зали судових засідань. Окрім цього, незважаючи на значну зайнятість в університеті (до 10 годин занять на тиждень), Є. Ерліх брав активну участь у поширенні правових знань серед населення Буковини, з року в рік викладаючи теорію права

на народних курсах [4, с. 6–7]. Загалом це було поширене явище того часу. Так, у 1905 р. було проведено п'ять таких курсів для 450 слухачів. Курси читалися у дві серії: перша – упродовж жовтня-грудня, друга – в березні. Скажімо, К. Адлер читав курс із вексельного права для 91 слухача, А. Раппапорт – про права промислових робітників (79 слухачів). Загалом на таких курсах навчалися чернівецькі робітники, підприємці, вчителі, студенти і службовці [14, с. 25].

Є. Ерліх був також активним учасником громадського життя краю. Виступав у пресі з актуальних питань соціально-культурного життя, займався правотворчою роботою в місцевому крайовому сеймі та місцевій раді [1, с. 106]. Так, газета “Czernowitzer Gemeinde Zeitung” («Чернівецька громадська газета») помістила статтю Є. Ерліха «Криза в Чернівецькій раді», у якій він схвально відгукувався про гострий виступ надрадника Тромпетера в міській раді проти різних зловживань.

«Управа громади є у всяких галузях образом неладу і занедбання, якому пари не можна знайти ніде. Те, що діється – се чистий сором. Але до того сорому, здається, немає в міродатних кругах почуття ніхто. Правда, всі органи громади ... мають цілий ряд дуже почесних мужів – осіб, які можуть стати окрасою кожної категорії, та все-таки загальне враження дуже сумне», – стверджував Є. Ерліх. Професор, як писала «Буковина», проектував заснування «партії чистих рук» у Чернівцях без різниці нації і віросповідання, бойовий клич якої був би «Восьма заповідь» [9]. Після Першої світової війни Є. Ерліх брав участь у міжнародних конференціях, представляючи фактично усю Австрію.

Визнане твердження Є. Ерліха, що «центр ваги розвитку права в наш час, як і у всі інші часи, знаходиться не в законодавстві, не в юриспруденції чи судочинстві, а в самому суспільстві», стало крилатим висловом та візитівкою автора.

Ерліхівська концепція «живого права» неодноразово піддавалася критиці. Є. Ерліха критикували за розмиття законності, недооцінку ролі держави та її законотворчої діяльності, перебільшення ролі фактичних суспільних відносин. Одним із опонентів Є. Ерліха був Ганс Кельзен, який виступав із різкою критикою «Основ соціології права». Зокрема, Г. Кельзен указував на неприпустимість змішування проблем і методів нормативної юриспруденції і «пояснювальної» соціології права, введення поряд з поняттям «норми права» поняття «правового положення» [1, с. 114]. Вольфганг Фрідман указував на «три головні слабкоти» доробку Є. Ерліха і зводив їх до прагнення мінімізувати правотворчу роль держави. Загальновідомою є критика радянським правознавством учення про вільне право, а згодом і поглядів Є. Ерліха. Так, В. П. Марчук зазначав, що «історичною заслугою» Є. Ерліха є те, що він, погоджуючись з ідеєю «соціальної функції» права, сприяв певною мірою формуванню фашистської «правової теорії» у Німеччині [11, с. 150]. Однак, цілком природно, що того часу ерліхівські ідеї вільного праворозуміння могли піддати сумніву існуючий радянський лад, ослабити його засади, а тому і розглядалися критично й вороже [1, с. 114]. Сучасний дослідник Дуглас Лінд відзначає, що ідеї вільного вчення про право мали відносний успіх: дискредитували пандектизм німецького цивільного уложення 1899 р., знайшли практичне втілення, але разом з тим ідеї вчення про підхід до прийняття рішення судьями не здобули підтримки. Причинами цього, вважав Д. Лінд, є дві крайнощі вільного правознавства: невизначеність й абсолютизм. І, зрештою, можна підсумувати, що Є. Ерліх не пішов далі науки свого часу, його «соціологію» не можна трактувати в сучасному розумінні цього слова. Це була, передовсім, соціально-філософська концепція, у рамках якої планувалося розробити методологію теорії, здатної інтегрувати нові дані психології, соціології та біології того часу.

Незважаючи на «плюси» чи «мінуси» концепції «живого права», наукові ідеї Є. Ерліха і нині привертають увагу до його науково-педагогічної спадщини. Майже всі його праці неодноразово перевидавалися багатьма мовами: англійською, французькою, японською, українською.

Актуальними залишаються погляди Є. Ерліха й на зміст юридичної освіти. Так, у 1912 р. на засіданні Конгресу німецьких юристів він виголосив доповідь, у якій обґрунтував необхідність збільшення уваги до вивчення майбутніми юристами психологічних, економічних і соціологічних питань права. Сьогодні ерліхівські ідеї втілюються у життя. Поза сумнівом, вклад Є. Ерліха у розвиток юридичної науки на Буковині очевидний.

До 150-річчя з дня народження Є. Ерліха на базі юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича 27–29 вересня 2012 р. проведена Міжнародна науково-теоретична конференція «Концепція «живого права» Євгена Ерліха та сучасні проблеми правопізнання».

Серед доповідачів виступили М. І. Козюбра, П. С. Пацурківський, С. І. Максимов, А. З. Георгіца, М. В. Никифорак, В. С. Ковальський та ін.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Бігун В. С. Євген Ерліх: життя і правознавча спадщина (актуальний наукознавчий нарис). *Проблеми філософії права*. Чернівці, 2005. Т. III. № 1–2. С. 105–126.
2. Вольний В. Правова концепція С. Дністрянського. *Право України*. 1999. № 6. С. 116–118.
3. Гаврилюк Р. А. Методологическая традиция доктрины естественного права : монографія. Черновцы : Черновицкий нац. ун-т, 2012. 788 с.
4. Георгіца А. З., Никифорак М. В. Маловідомі сторінки історії юридичного факультету Чернівецького університету. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 6 (32). С. 5–12.
5. Грекул-Ковалик Т. А. З історії формування концепції «живого права» Євгена Ерліха. *Соціологія права*. 2012. № 2–3 (4–5). С. 54–57.
6. Державний архів Чернівецької області. Ф. 12. Секретаріат Міністерства внутрішніх справ Буковини м. Чернівці, 1918–1923 рр., оп. 1, спр. 4666. Уведомление дирекции полиции г. Черновцы о стычке между румынскими и еврейскими студентами в связи с увольнением профессоров Эрлиха и Ласта, 1921 г., 1 арк.
7. Ehrlich E. Die Tatsachen des Gewohnheitsrecht Inaugurationsrede gehalten am 2. Dezember 1906. Czernowitz, 1906. S. 27–66.
8. Євген Ерліх. Факти звичаєвого права. Інавгураційна ректорська промова, виголошена 2 грудня 1906 р. / пер. з нім. І. Я. Яцюка ; пер. з лат. Т. Д. Попової ; передм. та наук. ред. перекл. М. В. Никифорака. *Науковий вісник Чернівецького університету* : Зб. наук. праць. Чернівці : Рута, 2006. Вип. 311 : Правознавство. С. 5–23.
9. Криза в Чернівецькій раді. *Буковина* (Чернівці). 1905. № 142. 13 грудня.
10. Манфред Ребіндер. Семінар Євгена Ерліха про «живе право». *Судово-правова реформа в Україні: проблеми та перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції, присвяченої 200-річчю Крайового суду Буковини, 26–28 травня 2004 року. Чернівці, 2004. С. 87–89.
11. Марчук В. П. «Свободное право» в буржуазной юриспруденции. Критика понятий Е. Эрлиха. Київ : Вища школа, 1977. 167 с.
12. Марчук В. П. Соціологічні теорії права в Німеччині. Історія і сучасність. Чернівці : ЧДУ, 1998. 127 с.
13. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.). Чернівці : Рута, 2004. 384 с.
14. Никифорак М. В. Правничий факультет університету Франца-Йосифа у Чернівцях (1875–1918 рр.). Чернівці : Рута, 2003. 32 с.
15. Новинки: З Чернівецького університету. Новий ректор, нові призначення на факультети. *Буковина* (Чернівці). 1906. № 70. С. 3.
16. Чернівецький університет. 1875–1995: Сторінки історії. Чернівці : Рута, 1995. 208 с.